

ADABIY TA'LIMDA MUAMMOLI TA'LIM VA PEDAGOGIK INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNING DOLZARB MUAMMOLARI

Jurayeva Shalolaxon Xusanboyevna

Farg'ona davlat universiteti,

Chet tillari fakulteti,

Fransuz tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya: *Maqolada adabiyot darslarida muammoli ta'lim usuli va uning o'rni va ahamiyati xususida uslubiy tavsiyalar yoritilgan. Shuningdek muammoli ta'limning nazariyamaliy bosqichlari manbalar asosida tahlil qilingan mashg'ulotlar jarayonida erishilgan ijobiy xulosalar umumlashtirilgan muammoli vaziyatni hosil qilish usullari tavsiya qilingan.*

Kalit so'zlar: *Milliy pedagogik ta'lim, muammoli ta'lim, muammoli vaziyat, adabiyot va muammoli ta'lim, ta'limda muammoli vaziyat, intellektual zehn, aqliy faoliyat muammoli ta'lim shartlilik, muammoli ta'lim va izchillik, muayyan shaxsiy sifatlar, o'quv va bilim muammosi.*

Ta'lim jarayonida o'quvchilarni o'qituvchi aytganlarini bajaradigan ishtirokchidan ta'lim-tarbiya jarayonining ijrochilari darajasiga ko'tarish maqsadida o'zlashtiriladigan bilimlarni tarbiyalanuvchi oldiga muammo shaklida qo'yish masalasi jahon pedagogikasida o'tgan asrning oltmishinchi, sho'rolar pedagogikasida etmishinchi yillarida ko'tarilgandi.

Ma'lumki, har qanday inson o'z oldida ko'ndalang turgan hayotiy yoki ilmiy muammoni hal etish uchun o'ylanadi, izlanadi, bilganlarini taftish qiladi, zo'riqadi, mashaqqat chekadi. Bu ruhan sog'lom odamga xos bo'lgan tabiiy xususiyat. Ta'lim jarayonida shunday vaziyatga solingan o'quvchi ham ta'limiy muammoni hal qilish orqali bilim olish yo'lida mehnat qiladi. Afsuski, milliy tarbiyashunoslikda bu mehnat zamirida bilimlarni o'zlashtirish va ta'lim jarayonini faollashtirish orqali samaradorlikni ta'minlash maqsadi ikkinchi planda turibdi.

Milliy pedagogikada ta'lim-tarbiya jarayoniga bugun butunlay yangicha talablar asosida yondashilmoqda. Zamonaviy tarbiyashunoslikda ta'lim-tarbiyaning vazifasi o'quvchini zarur bilimlar yig'indisi bilan ta'minlash doirasidan chiqib ketyapti va uning oldiga o'quvchi ma'naviyatini shakllantirish hamda boyitish, o'quvchida bilimlarni izchil ravishda to'ldirish, bilishga ichki ehtiyoj paydo qilish, mustaqil, mantiqiy, ijodiy fikrlay olish ko'nikmasini shakllantirish kabi sifat jihatidan yangi talablar qo'yilyapti. Maktabdan o'quvchi o'z ma'naviy kamolotini ta'minlash uchun mustaqil ravishda kitob o'qish malakasini shakllantirish, bilim olish yo'lida bor imkoniyatlarini qo'llagan holda ijodkorlik ko'nikmalarini qaror toptirish talab qilinyapti. Ta'limga bunday yondashuv, o'z navbatida, o'quvchini taqlidchilik, ko'chirmachilik, tayyor andozalar, belgilangan qoliplar asosida fikrlashdan uzoqlashtirmoqda. Shu ma'noda muammoli ta'lim mustaqil, mantiqiy, ilmiy, ijodiy fikrlashga o'rgatish, bu yo'lida uchragan to'siqlarni mustaqil ravishda, unga ijodiy yondashgan holda bartaraf etish garovidir. U o'quv materialini o'zlashtirilganligini ko'rsatadi, uni mustahkam qiladi, bilimlarni qat'iy lashtiradi. O'quvchida o'qishga ijobiy hissiy munosabat uyg'otadi, bilim olishga ichki ehtiyoj shakllantiradi. Bunday ta'limda bugungi tarbiyashunoslikning asosiy vazifasi – o'quvchida shaxslik sifatlar shakllanishi, rivojlanishi muvaffaqiyatli amalga oshadi.

Muammoli ta'limga o'qitish jarayonidagi barcha kamchiliklarni bartaraf etadigan universal vosita deb qarash ham uncha to'g'ri emas, albatta. Muammoli ta'lim hamisha ham yuqori darajada samara beraveradigan hodisa emas. O'quvchilar egallashi lozim bo'lgan bilimlar, ayrim hollarda kamroq kuch va vaqt sarflangani holda, an'anaviy metodlar orqali ham maksimal darajada qabul qilinishi mumkin. Bunda hamma narsani o'zlashtiriladigan materialning tabiati, o'qituvchining bilimdonligi va mahorati hal qiladi. O'qituvchining rahbarlik roli muammoli ta'limda ham saqlanib qoladi. Aynan o'qituvchi o'quvchilarning umumiy va individual taraqqiyoti, egallagan bilim, ko'nikma, malakalari darajasi, qo'yilgan muammoning umumiy maqsadga qanchalik mosligidan kelib chiqib, zarur material tanlaydi. Muammoli ta'limning asosiy xususiyati shundaki, unda o'quvchi oldiga bilim berishga yo'naltiradigan masalalarni qo'yishda ham, uning ma'naviyatini shakllantirish yo'lida ham muammoli savollar muhim o'rinni egallaydi. Ular muammoli vaziyat hosil qilishning asosiy sharti sanaladi. Bilim berishga qaratilgan savol o'quvchi uchun ma'lum qiyinchilik tug'diradigan darajada bo'lishi, bola avval egallagan bilimlarga mos kelishi, shu bilan birga, uning imkoniyatlari doirasida shakllantirilishi lozim. Ya'ni muammoli vaziyatlar bolaning hayotiy tajribasi va nazariy bilimini hisobga olgan holda yaratilishi kerak. Bunday masalalar qiziqarli bo'lishi ham shart. Bu ham muammoli ta'limdan bilimlarni o'zlashtirish jarayonida foydalanishning asosiy talablaridan biridir. Bu narsa, ayniqsa, qiyin o'zlashtiradigan o'quvchilar uchun katta ahamiyat kasb etadi. Qiziqishning mavjudligi shaxs psixologik faoliyatiga ijobiy ta'sir etadi, uni yuqori pog'onaga ko'taradi. Tafakkur jarayoni, xotira, diqqat, tasavvur faollashganda insonda ko'proq va chuqurroq bilim olish imkoniyati paydo bo'ladi. Bunday vaziyatlarda o'qituvchi tomonidan qo'yiladigan savoltopshiriqlar o'quvchining mustaqil fikrlashini talab qiladigan, ularni qiziqtiradigan, tuyg'ularini junbushga keltiradigan, ruhiyatini qo'zg'otadigan, bezovta qilib qo'yadigan bo'lishi kerak. Bundan tashqari, muammoli yo'l bilan o'zlashtiriladigan ma'lumotlar yangiligi, bugungi ilm-fan, hayot va bola shaxsi uchun dolzarbligi bilan ajralib turishi, darsda fikrlar tortishuviga, u yoki bu hodisaning hayotiy hamda nazariy jihatlarini taqqoslashga, atrofdagilarning qarashlarini qiyoslashga qaratilgan bo'lishi, bolani hayratga soluvchi, aqliga sig'maydigan jihatlariga ega bo'lishi kerak. Muammoli vaziyat yaratish bilan o'qituvchi o'quvchilarni tafakkur jarayonining tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, tizimga solish singari jihatlaridan biri yoki bir nechasidan foydalanishga yo'naltiradi.

Muammoli ta'limda o'quvchi oldiga muammo qo'yish qiyin kechadi. Uni topish o'qituvchidan ko'p izlanish va mehnat talab qiladi. Muammoli ta'limdan uzluksiz ravishda foydalanish dasturdan ortda qolish hollarini ham keltirib chiqaradi. Buni muammoli ta'limning o'ziga xos kamchiligi deyish mumkin. Insonning intellektual imkoniyatlari muammoli vaziyatga tushib qolganda qilgan xatti-harakatlarida to'liq namoyon bo'ladi. Bunday holatlarda o'quvchilar o'zlarini har xil tutishlari mumkin. Muammoli vaziyatlarni tahlil qilishda o'quvchilarning intellektual xususiyatlari, o'z xatti-harakatini qo'yilgan maqsad sari yo'naltira olish, aqliy faoliyatini ongli ravishda boshqarish bilan bog'liq individual sifatleri yuzaga chiqadi. Shaxsning intellektual xususiyatlari o'z farazini ilgari surish va uni nazorat qilishda ko'zga tashlanadi. Bunday holatlarda tafakkurning ko'pqirralilik darajasi, ya'ni bir vaqtning o'zida bir nechta aqliy faoliyatni amalga oshira bilishi yorqin namoyon bo'ladi. Fikrning serqirraligi farazlarning har xil rejalar hamda turli nuqtai nazarlar asosida ilgari surilishida ko'rinadi. Bundan tashqari, shaxsning hayotiy tajribasi, ruhiyati va tafakkuri mustaqilligining qay darajada rivojlanganligi, tashabbuskorligi ham tafakkur serqatlamligida namoyon bo'ladi. Inson tafakkurining asosiy vazifasi odamni yangi bilim va faoliyat bilan ta'minlashdir. Odamning o'z hayoti mobaynida o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalari uning tafakkuri mahsuli sanaladi. Uning bilimi fikri natijasi sifatida namoyon bo'ladi, shu bilan birga bilishning asosiy vositasi sanaladi. Inson yangi bilimlarni unga avval ma'lum bo'lgan bilimlar asosida o'zlashtirib, yuqori darajaga

ko'tarila boradi. Kishining bilimlari qanchalik qat'iy bo'lsa, faoliyati shunchalik pishiq, mukammal, mehnati shunchalik samarali bo'ladi. Odamning bilimi uning xulqi va faoliyatining turli shakllarini belgilaydigan asoslardan biri sanaladi. Zarur bilimlarga ega bo'lmagan inson ma'lum bir ishni muvaffaqiyatli tarzda amalga oshirolmaydi, u yoki bu sharoitda qanday yo'l tutishni bilmaydi. Aynan shuning uchun ham inson tafakkurining darajasi ko'pincha uning bilimlariga qarab o'lchanadi. Insonning bilimi tafakkurining yakuniy natijasi, asosiy mahsulidir. Ta'lim jarayoni, eng avvalo, o'quvchilarning bilim va faoliyatni o'zlashtirishi uchun zarur bo'lgan shartsharoit bilan uzviy bog'liq. Ta'lim jarayoni samaradorligini ta'minlaydigan omillardan biri tafakkur sanaladi. To'g'ri, ta'lim mazmunini o'zlashtirish fikrlash jarayonida o'zo'zidan amalga oshib qolmaydi. U fikrlaydigan shaxs va uning xulqiga xos bo'lgan ichki omillar bo'lmish qobiliyat, qiziqish, ehtiyoj bilan bog'liq. SHaxsning ma'naviyatini tarbiyalash ta'limdan ajralgan, unga aloqasi bo'lmagan alohida jarayon emas. Polyak olimi V. Okon ta'kidlaganidek, ta'limda sust, axborot beruvchi metodlar loqayd shaxsiyatni, belgilangan yo'nalishdagina ish ko'radigan kishini shakllantiradi.

Ijodiy imkoniyatlarga ega bo'lgan shaxsni tarbiyalaydi. Boshqacha qilib aytganda, bilim olishda, mavzuni o'zlashtirishda o'quvchining o'zi bevosita ishtirok qilsa, ularni o'zi uchun o'zi kashf etsa, olgan bilimlari e'tiqodga, dunyoqarashining bir qismiga aylanadi. Bu esa unda muayyan shaxslik sifatleri qaror topganligidan dalolatdir. O'qituvchiga javob berish va baho olish uchungina o'zlashtirilgan bilim o'quvchining intellektual mulki bo'la olmaydi va uning shaxsiyati shakllanishiga xizmat etmaydi. Muammoli ta'lim tarbiyalanuvchining shaxsini shu vaziyatning yadrosi sifatida o'z ichiga qamrab oladi. Sub'ektdan, shaxsdan tashqarida muammoli vaziyat yo'q. Muammoli vaziyat o'quvchining motivlari va ehtiyojlarini o'z zaruriy qismi sifatida qamrab oladi. Aynan shuning uchun ham ta'lim jarayonida muammoli ta'lim o'quvchining tarbiyasi, bilimlarni o'zlashtirishi, dunyoqarashi shakllanishi asosi deb qaraladi. Muammoli ta'limda muammoni hal etish jarayoni alohida o'quvchi va o'qituvchi orasidagi muloqotdan iborat bo'lmay, butun sinf jamoasining faol aqliy ishiga aylanishi zarur. Bu sinfdagi har bir bola shaxsining individual xususiyatlarini maksimal darajada inobatga olinishini nazarda tutadi. Faqat shundagina sinfdagi jamoaning barcha a'zolari, butun o'quv jarayoni davomida tom ma'nodagi ijod kishisiga, fikr odamiga aylana boradilar. Muammoli ta'limdagi fikrlash jarayoni o'quv fanini qayta kashf qilish faoliyatini, ya'ni uning yangi xususiyatlari va munosabatlari kabi nazariy hamda amaliy jihatlarni qamrab oladi. Muammoli ta'limda qo'yilgan masalani hal etishda, muammoli vaziyatning asosiy unsuri bo'lmish noma'lum narsa o'quvchida etishmaydigan bilimlardan tashkil topadi. Muammoli vaziyatlarda noma'lumlik ikkita asosiy ko'rsatkich bilan xarakterlanadi: 1) yangilik darajasi (o'zlashtirilgan bilimlarga va mavjud harakat yo'llariga nisbatan); 2) o'zlashtirilgan bilimlarni umumlashtirish darajasi yoki harakat yo'llari (umumlashtirishning erishilgan darajasiga nisbatan). Bu ikki ko'rsatkich muammoli masalaning qiyinlik darajasini belgilashda katta ahamiyat kasb etadi. Muammoli ta'limda o'quvchining bilishga bo'lgan ehtiyoji qo'yilgan maqsadga erishish yo'lida ma'lum amaliy yoki nazariy bilimlar, faoliyatning shartlari va usullariga muhtojlikning his etilishidir. Bilishga bo'lgan ehtiyoj muammoli vaziyatning zaruriy qismi bo'lib, yangilikni qidirishga, o'zlashtiriladigan bilimga fikriy faollikni talab qiladi. U fikrlash jarayonida bolaning o'z-o'zini boshqarishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bilishga bo'lgan ehtiyoj ta'limda o'zlashtirish jarayonini boshqarishning zaruriy shartlardan sanaladi. Muammoli ta'limda o'quvchilar qiyinchiliklarga duch kelishlari, tabiiy. Muammoli vaziyatda qiyinchilik o'zlashtirilishi lozim bo'lgan noma'lum narsaning yangiligi va umumlashtirilishi zarurligi; o'quvchi intellektual imkoniyatlari darajasi bilan xarakterlanadi. O'quvchilarning intellektual imkoniyatlari qancha kam bo'lsa, biror masalani hal qilishda muammoli vaziyatning qiyinligi shuncha ko'p bo'ladi. O'qituvchi dars boshida muammoni qo'yish bilan birga butun

dars davomida uning muammolik darajasini uzluksiz tarzda saqlab tura olsagina, biror mavzuni muammoli tarzda o'rganish mumkin bo'ladi. Butun dars davomida muammoni echish bilan shug'ullanganidagina o'quvchining bilim olishdagi faolligi va mustaqilligi ta'minlanadi. Aslida bu masalalar echimining o'zi maqsad emas, o'quv materialini ongli ravishda o'zlashtirish va o'quvchi qobiliyatlarini o'stirish vositasidir. Ma'lumki, darsda muammoli vaziyat hosil qilishda o'quv predmetining mantig'iga, tafakkurning qonunlari va shakllariga rioya qilinishi lozim. O'quv fani mantig'i uni o'zlashtirishning muammoliligi va izchilligini ta'minlaydi. Ma'lumki, fanlarning o'zi ham hayot va amaliyot ilgari surgan muammolar asosida rivojlanadi. Muammoli ta'limda o'qituvchi o'quvchilar bilan individual ishlaydi. Bu undan kasbiy mahoratni talab qiladi. Gap shundaki, u yoki bu o'quv topshiriqlari bir bola uchun qiyin, ikkinchisi uchun oson. O'quv jarayonini to'g'ri tashkil qilish uchun har bir o'quvchi dars jarayonida o'zining kuchi darajasidagi masalani hal qilish bilan shug'ullanishiga erishish lozim. Faqat shundagina har bir o'quvchining bilim olishga bo'lgan qiziqishini saqlab qolish mumkin. Shuning uchun o'qituvchilarning oldida hamisha qiyin didaktik masala ko'ndalang turadi. U dars mavzusida nafaqat o'quv-biluv muammosini echishi, balki qanday yo'llar bilan bu mavzu mazkur sinfdagi o'quvchilarning barchasi tomonidan o'zlashtirilishi mumkinligini oldindan ko'ra olishi kerak. O'quvchilarning har biri bilan alohida, qo'shimcha, turli metod va usullar yordamida shug'ullanish, bu yo'lda zarur bo'lgan insoniy-ruhiy xususiyatlarni inobatga olish ta'lim amaliyotida ko'ngildagidek emas.

Adabiyotlarda qadimgi grek olimi Gippokratning kishilar mizoji bilan bog'liq qarashlari va insonning aqliy faoliyatiga asoslanib odamlar quyidagi to'rt guruhga bo'lingani aytiladi: 1) kuchli (tez va kuchli qo'zg'oluvchan hamda tez o'zini qo'lga ola biladigan); engil, beqaror, tiyiqsiz, tez ta'sirlanadigan; 2) kuchli, vazmin, kam harakat; 3) kuchli, vazmin, harakatchan; 4) zaif (doim g'amgin, dilgir) odamlar. SHu kabi har xil tipdagi odamlarning o'quv materialini deyarli bir xilda o'zlashtirishlariga erishish uchun ularning shaxsiy xususiyatlarini inobatga olgan holdagi ish uslubi belgilanishi lozim. Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarning tipologik xususiyatlarini inobatga olgan holda individual yondashuvni amalga oshirish zarur. O'quvchilar fikrlash faoliyatidagi individual xususiyatlarni, farqlarni bilish o'qituvchiga ularning ijodiy tafakkurini ma'lum maqsad sari yo'naltirishda qo'l keladi. Bu bugungi ta'limning muhim shartlaridan biridir. O'qituvchining asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarda intellektual zo'riqishga ehtiyoj va qiziqish uyg'otishdir. Buning uchun qiyinchiliklar chamalanadi. O'quvchiga hamma muammoli masalalar ham qiziq bo'lavermaydi. Tarbiyalanuvchini masalaning shunchaki echimi emas, balki undan intellektual zo'riqish, zehn, onglilik talab qiladigan masalani hal etish jarayoni qiziqtiradi. Qiyinchiliklarni chamalaganda, o'qituvchi o'quvchilarning intellektual imkoniyatlarini ham hisobga olishi kerak. Ayrim o'quvchilar uchun masala qancha qiyin bo'lsa shuncha qiziqarli bo'ladi. Boshqalarning esa "tarvuzi qo'ltig'idan tushadi". Shuning uchun masalaning ob'ektiv qiyinligidan tashqari, echuvchining sub'ektiv imkoniyatlari ham hisobga olinishi zarur. Gap faqat o'quvchilarning har xil tayyorgarlik darajasi haqida emas, ular aqliy faoliyatining individual xususiyatlari haqida ham ketyapti. Sekin-sekin o'quvchi mustaqil ravishda muammoni o'zi shakllantira olishiga erishish muammoli ta'limning maqsadlaridan biridir. Bu o'quvchining shunday ishlarni bajarishga bo'lgan ehtiyoji darajasi bilan asoslanadi. O'quvchidagi hayot hodisalarini hissiy tushunish uning e'tiborini yangi hodisa bilan o'zining ilgari bilganlari orasidagi ko'rinmas tabiiy aloqadorlikni izlashga yo'naltiradi. Bu bilim olishga va yangi bilimlarni o'zlashtirishga qo'zg'atuvchi omil sanaladi. Milliy pedagogikada o'qish-o'zlashtirish jarayonining o'quvchi mehnati bilan mutanosibli, sust ishlangan. Didaktikada shu kungacha o'quvchi mehnatidan faqat bilimlarni mustahkamlashda foydalanish o'rganilgan, xolos. Muammoli ta'limning hayot bilan aloqadorligi o'quvchining tajribasi uning bilim olishga qiziqishini,

ehtiyojini uyg'otuvchi vosita bo'lishini ta'minlaydi. Muammoli vaziyat nechog'li tabiiy chiqsa, hayotiy real hodisalar bilan qanchalik yaqinlashsa, o'quvchining diqqati va avvalgi bilimlari shu muammoga qaratilib, uni echish yo'llari tanlanadi. Ta'limning hayot bilan aloqadorligi hamisha didaktikaning asosiy talablaridan biri bo'lib kelgan. Bu talab muammoli ta'limning ham zarur xususiyatlaridan hisoblanadi. Cheksiz hayotiy muammolar va ularning hal etilishi ta'limda o'qituvchining aytib turishi emas, hayotning talabi muhim ekanini anglash imkoniyatini yaratadi. Bunga qo'shimcha qilib yana shuni aytish mumkinki, muammoli ta'limda o'qitish ishlarining hayot bilan aloqadorligi sanoatdan, qishloq xo'jaligi va hk.lardan olib berilgan misollarda emas, o'quv material bilan o'quvchi shaxsi orasidagi tabiiy aloqani anglashda namoyon bo'lishi lozim. O'qituvchining pedagogik tajribasidan muammoli ta'lim o'quvchini mustaqil fikrlashga o'rgatadigan, uni intellektual faol shaxs sifatida shakllantiradigan samarali metod tarzida o'rin olishi kerak. Muammoli ta'limda hayot bilan aloqadorlik nafaqat mavjud borliqni va uning ob'ektivligini nazariy tushunish, balki o'quvchining tajribasida, real hayotiy vaziyatlarda muammoning manbaini aniqlash va uni bartaraf etish yo'lini topishda ko'rinadi. O'quvchi shaxsiy hayotida yuz beradigan qator muammolarning nazariy asosini tayin etishni o'rganishi lozim bo'ladi. Shuning o'zi ta'limda o'quvchining mustaqilligi va faolligini talab qiladi. Shu asnoda, ularning bilimi ham ortib boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Xusanboyeva Q, Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi Uquv qullanma T.Fayez media 2018-yil.
2. Mirantsman V.G.Cherkovskaya. "Problemmie obucheniye na urokax literature" M.Prosveshenie, 1984.
3. Dolimov U. "Milliy uyg'onish pedagogikasi" T. Nashir, 2012.
4. Yuldoshov Q. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari.T.Uqituvchi, 1996-yil.
5. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. T. 2020-y. 23-sentyabr O"RQ637-son.
6. Matchon Safo "Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar" T. O'qituvchi, 1996.